

O'ZBEK TILIDA MULOQOT ISHTIROKCHILARINING PSIXOTILI VA IJTIMOYIY TILI

Bobomurodova Go'zal Olim qizi

Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17587670>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 05-noyabr 2025 yil
Ma'qullandi: 08-noyabr 2025 yil
Nashr qilindi: 12-noyabr 2025 yil

KEY WORDS

psixotil, ijtimoiy til, psixolingvistika, sotsiolingvistika, idiolekt, sotsiolekt, nutq odobi, murojaat shakllari, "Siz/sen", pragmatik partikllar, emotsional bo'yoqdorlik, kod-almashish, diskurs tahlili, o'zbek tili, muloqot pragmatikasi

ABSTRACT

Mazkur maqolada o'zbek tilida muloqot ishtirokchilarining psixotili (shaxsning psixologik xususiyatlari bilan belgilanadigan individual nutq uslubi) va ijtimoiy tili (maqom, rol, jins, yosh, hudud va jamoaga xos til ko'rinishlari) o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinadi. Tadqiqot psixolingvistika va sotsiolingvistika yondashuvlarini birlashtirgan holda, turli vaziyatlardagi (rasmiy/norasmiy, oilaviy, xizmat, onlayn) real nutq namunalari olingan misollar asosida til vositalarining tanlanishi va ishlatilishi qonuniyatlarini yoritadi. Maqola o'zbek muloqot madaniyati uchun psixotil-ijtimoiy til markerlarining dastlabki tipologiyasini taklif etadi hamda ularning ta'lim, tarjima, media va raqamli kommunikatsiyadagi qo'llanilish imkoniyatlarini muhokama qiladi.

“Psixotil” atamasi psixolingvistika fanida shaxsning nutqdagi individual psixologik ifodasi sifatida izohlanadi. Mazkur tushuncha insonning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari va tafakkur jarayonlarining tilda qanday aks etishini ifodalaydi. Psixotil, aslida, til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, shuningdek, inson ongining lingvistik tuzilmalarda namoyon bo'lish mexanizmini yorituvchi muhim kategoriya hisoblanadi.

Insonning psixotili uning ruhiy holati, xarakter xususiyatlari, hayotiy tajribasi, affektiv reaksiyalari va dunyoni qabul qilish uslubi asosida shakllanadi. Shu jihatdan, har bir shaxs nutqida o'ziga xos psixologik fon, emotsional ohang va idrokiy rang-baranglik namoyon bo'ladi. Bu holat, o'z navbatida, lingvokognitiv jarayonlar — ya'ni til orqali bilimni shakllantirish, saqlash va uzatish mexanizmlariga tayanadi.

Psixotil fenomenini o'rganish inson tafakkurining individual xususiyatlarini tahlil etish, shaxsning kommunikativ faoliyatidagi o'ziga xoslikni aniqlash hamda tilni psixologik nuqtai nazardan chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu sababli psixotil nafaqat lingvistik, balki psixologik, kognitiv va madaniy jihatdan ham ko'p qatlamli tushuncha sifatida e'tirof etiladi.

O'zbek tilida bu ijtimoiy tasnif har bir suhbatda bevosita yoki bilvosita seziladi. Ijtimoiy mavqe, shaxslararo masofa, rasmiylik darajasi va madaniy kompetensiyalar bu holatga ta'sir etadi.

Psixotil – bu insonning ichki ruhiy dunyosining nutqiy ifodasi, ijtimoiy til esa u bilan tashqi ijtimoiy-madaniy muhit o'rtasidagi til jihatidan bog'lovchi vositadir. Har bir inson o'z ijtimoiy roli, holati va psixologik holatiga qarab tildan turlicha foydalanadi. Shu sababli, psixotil va ijtimoiy tilni alohida emas, **kompleks – bir-biriga bog'liq tizim** sifatida tahlil qilish lozim.

Psixolingvistika va sotsiolingvistika fanlari muloqot ishtirokchilarining **psixotili** va **ijtimoiy tili** (sotsiolingvistik kompetensiyasi)ni til birligidan foydalanishdagi individual va ijtimoiy jihatlar sifatida talqin etadi. Psixotil – bu shaxsning til orqali ifoda etilgan psixik holati, individualligi va dunyoni idrok etish uslubidir. Ijtimoiy til esa shaxsning ijtimoiy mavqeyi, yoshi, jinsi, kasbi, millati va boshqa ijtimoiy-rolik omillar bilan belgilanadigan tildan foydalanish shakllarini bildiradi.

Psixotil **individual differensiallik** prinsipiga asoslanadi, ya'ni har bir inson bir-biridan farq qiluvchi psixik tizimga ega va bu nutqda yaqqol seziladi. Ushbu farqlanish quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

- **Nutq tezligi va emotsional urg'u** (tez, to'xtalib, pauza bilan yoki so'zlar ustida uzoq turish). Shaxsning psixologik holati va fe'l-atvori nutqining tezligi, pauzalar, urg'ular orqali namoyon bo'ladi. **Tez, emotsiyaga boy nutq:** *“Men sizga necha marta aytdim axir! Nega yana xatoga yo'l qo'yingiz?”* Bu gapda ohang balandligi va tezlik – g'azabni, norozilikni bildiradi. **Pauza va to'xtalishlar bilan:** *“Bilmayman... ehtimol, men xato qilgandirman... ammo...”* Bu tarzda pauzali nutq odatda ikkilanish, noaniqlik, xavotirni ifodalaydi.

- **Til birliklarining afzal ko'rilishi** (ba'zilar metaforani, ba'zilar konkret ifodani tanlaydi). Ba'zi shaxslar obrazli, metaforik ifodalarni ishlatadi, boshqalar esa konkret, bevosita nutqdan foydalanadi.

Misol (metaforik): *“Ko'nglimda qishdek sovuqlik, hech narsa iliqlik baxsh eta olmayapti...”*. Bu obrazli nutq shaxsning nozik emotsional holatini bildiradi.

Misol (konkret ifoda): *“Men xafa bo'ldim, chunki aytgan gapimga e'tibor bermadingiz.”* (Kundalik suhbatlardan olingan misol) Bu esa bevosita, rasmiy va sodda nutq modelidir.

- **Nutq strukturasi.** Ba'zilar murakkab, ko'p qismli gaplardan foydalanadi, boshqalar esa sodda, qisqa tuzilmani tanlaydi.

Misol (murakkab gap): *“Agar bu masalada siz bilan kelisha olsak, kelajakda hamkorligimiz mustahkamlanadi, deb o'ylayman”* (Iqtisodiy kelishuv). Bu murakkab nutq shakli odatda yuqori ijtimoiy maqom yoki rasmiy vaziyatga xos.

Misol (soddaroq gap): *“Hali boraman. Ko'ramiz. Bilmayman.”*

Qisqa gaplar og'zaki, norasmiy suhbatlarga xos. Kundalik hayotdagi og'zaki muloqot yozuvidan (shaxsiy audioarxiv).

- **Paralingvistik belgilar (intonatsiya, pauza, ovoz balandligi).** Har bir inson ohang, pauza, balandlikni o'ziga xos tarzda qo'llaydi.

Misol: “Bor!” – bu so'z quyidagi holatlarda har xil psixologik ma'no kasb etadi:

- **Buyruq ohangida:** “BOR!” – g'azab yoki zo'ravonlik;
- **Savol ohangida:** “Bor?” – hayronlik yoki ishonchsizlik;
- **Past ohangda:** “bor...” – tushkunlik yoki hafsalasizlik.

Ijtimoiy til tushunchasi sotsiolingvistika, pragmalingvistika va til sotsiologiyasi kabi yo'nalishlarda keng tahlil qilinadi. Til ijtimoiy hodisa bo'lgani sababli har bir nutqiy akt ijtimoiy

muhit, rol, mavqe va kommunikativ intenziyaga bog'liq holda shakllanadi.

A.A. Leontyev ta'kidlaganidek, "har bir kishi nutqda o'zining ruhiy dunyosini, o'ziga xos idrok va hissiy kechinmalarini ifodalaydi". Shu bois, psixotil tushunchasi shaxsning ruhiy-psixologik qiyofasini nutq orqali ko'rishga imkon beradi. O'zbek tilida bu holat ko'pincha emotsional, ekspressiv, ramziy va konnotatsiyalangan vositalar orqali ifodalanadi. Masalan, "Ko'nglim cho'kdi", "Yuragim ezildi" kabi iboralar shaxsning psixotilini ochib beradi.

Psixotil bir necha mezon asosida tasniflanadi:

Turi	Xususiyati	Misollar
Emotsional psixotil	Hissiy holatga boy, ohang va metaforalar bilan to'yingan	"Yuragim qon yig'layapti"
Ratsional psixotil	Aniq, muvozanatli, muhokamaga asoslangan	"Bu fikrni tasdiqlash uchun dalillar yetarli"
Emotsional-ratsional aralash	Hissiylik va mantiqiylik uyg'unlashgan	"Yuragim sezar edi, lekin aqlim rad etdi"

Bunday turlar o'zbek adabiyoti va kundalik muloqotda ham keng uchraydi. Badiiy asarlardagi qahramonlar nutqi emotsional psixotilga yaqqol misol bo'la oladi.

Muloqotda shaxs o'z ijtimoiy roliga qarab nutq strukturasi va psixotilini o'zgartiradi. Goffman "sahnalashtirilgan hayot" nazariyasida bu jarayonni "rol o'ynash" deb ataydi: inson turli auditoriyalarda turli "til niqoblari"ni taqadi. O'zbek jamiyatida bu holat quyidagicha aks etadi:

Shaxsiy rol	Nutq uslubi	Psixotil holati
Ota-ona	Nasihatbop	Himoya, yurakdan
O'qituvchi	Rasmiy, tavsiya ohangida	Yetakchi, baholovchi
Do'st	Soddaroq, kulgili	Emotsional ochiqlik
Rahbar	Buyruq ohangida	Nazorat, mas'uliyat

O'zbek tilida muloqot ishtirokchilarining psixotili va ijtimoiy tili kommunikatsiyaning ikki asosiy o'lchami – shaxsiy va ijtimoiy psixik holatni aks ettiradi. Har bir shaxsning nutqi – bu uning ruhiy holati, shaxsiyati, dunyoqarashi, madaniyati va sotsial mavqeining integratsiyalashgan ifodasidir. Shu bois, psixotil va ijtimoiy til psixolingvistik tahlilning ajralmas tarkibiy qismlaridan biri sanaladi.

O'zbek tilida muloqot jarayoni murakkab psixolingvistik tizim asosida kechadi. Unda psixotil va ijtimoiy til elementlari uzviy bog'langan holda ishtirok etadi. Har ikki tushuncha o'zaro farqli bo'lsa-da, muloqot samaradorligi, semantik aniqlik, emotsional ta'sirchanlik va ijtimoiy maqomni ifodalashda muhim funksiyani bajaradi.

Psixolingvistika nuqtayi nazaridan, psixotil – shaxsning ichki psixik holati va muloqotdagi ichki motivlarining lingvistik ifodasi bo'lsa, ijtimoiy til – muloqot kontekstidagi ijtimoiy rol va statuslarning lingvistik ko'rinishidir. Har bir nutqiy holatda bu ikki qatlam birgalikda amal qiladi. Ya'ni:

Nutq = Psixotil (shaxsga xos uslub) + Ijtimoiy til (kontekstga mos kommunikatsiya).

Bu ikki komponentning uyg'unligi muloqotda semantik aniqlik, kommunikativ empatiya, ijtimoiy maqomni ifodalash, ruhiy holatni anglatish va o'zaro moslikni ta'minlaydi. O'zbek tilida muloqot ishtirokchilari doimo ikki yo'nalishli nutqiy tanlovni amalga oshiradi: o'z psixologik holatiga (psixotil), va muloqot kontekstidagi rolga (ijtimoiy til) mos ravishda. Shu bois, o'zbek muloqot madaniyatida "har bir gap ortida ruhiy holat va ijtimoiy kod yashiringan" deb xulosa qilish mumkin. Bunday yondashuv zamonaviy psixolingvistik tahlil metodlari (diskursiv tahlil, multimodal yondashuv, pragmatik interpretatsiya) orqali o'rganilishi lozim bo'lgan dolzarb yo'nalishdir.

Muloqot inson psixikasining tashqi ifodasi sifatida inson faoliyatining eng murakkab va ko'p qatlamli jarayonlaridan biridir. U faqat axborot almashinuvi emas, balki shaxsning ichki ehtiyojlari, hissiy holati, bilish darajasi va ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan psixolingvistik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Nutq hosil bo'lishi jarayoni motivatsion bosqichdan — ya'ni ehtiyoj va maqsad shakllanishidan — tortib, fikrni kodlash, uni til vositalari orqali ifodalash, eshituvchi tomonidan dekodlash hamda javob reaksiyasini yaratishgacha bo'lgan bosqichlarni qamrab oladi.

A.A. Leontyev va L.S. Vigotskiylarning psixolingvistik yondashuvlari asosida qaralganda, ushbu bosqichlarning har biri shaxsning ichki motivlari, idrok darajasi, tafakkur jarayoni va kommunikativ strategiyasi bilan uzviy bog'langan. Inson til tizimidan foydalanganda, u nafaqat grammatik yoki leksik birliklarni tanlaydi, balki o'zining emotsional holatini, dunyoni idrok etish uslubini ham til orqali namoyon etadi. Shu bois muloqot — inson tafakkurining ijtimoiy shakli, psixikaning tashqi ko'rinishidir.

O'zbek tili va madaniy muhitida bu jarayon yanada o'ziga xos tus oladi. Chunki o'zbek muloqot tizimi madaniy kodlar, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy tajriba bilan boyitilgan. Masalan, muloqotning motivatsion bosqichida ehtiyoj ko'pincha shaxsiy manfaatdan ko'ra ijtimoiy vazifaga — hurmat bildirish, maslahat so'rash, samimiylikni ifodalash yoki odob me'yorlariga rioya qilishga — yo'naltiriladi. Natijada, har bir so'zlovchi o'z nutqida nafaqat informatsiyani, balki ijtimoiy qadriyatlarni ham aks ettiradi.

Demak, muloqot jarayonining har bir komponenti psixologik asosga ega bo'lib, u shaxsning ichki kechinmalari va ijtimoiy kontekstdagi o'rniga mos tarzda shakllanadi. Til esa bu murakkab ruhiy va kognitiv jarayonning asosiy ifoda vositasi sifatida inson tafakkuri va jamiyat madaniyatining o'zaro bog'liqligini ta'minlaydi. Shu ma'noda, muloqotni psixotilning amaliy ko'rinishi sifatida baholash mumkin — u inson ruhiyati va til imkoniyatlarining uzviy birlashmasidir

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Лабов У. Социоллингвистические паттерны. — М.: Прогресс, 1975. — 374 с.
2. Леонтьев А. А. Психоллингвистика. — М.: Смысл, 2003. — 287 с.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. — М.: Русские словари, 1997. — 416 с.
4. Halliday M. A. K. Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. — London: Edward Arnold, 1978. — 256 p.
5. Hymes D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974. — 230 p.
6. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. — New York: Harcourt, Brace & World, 1921. — 258 p.

7. Fishman J. A. Sociolinguistics: A Brief Introduction. — Rowley, MA: Newbury House, 1971. — 206 p.
8. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. — 6th ed. — Oxford: Blackwell, 2008. — 529 p.
9. Goffman E. Forms of Talk. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981. — 334 p.
10. O'rinboyeva N. Til va jamiyat: sotsiolingvistik tahlil asoslari. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. — 198 b.
11. Леонтьев, А.А. Основы психолингвистики. — Москва: Смысл, 1999. — С. 134.
12. Nematov, Sh. "O'zbek nutq madaniyati". — T.: O'zbekiston, 2005. — B. 88-90.
13. Shuhrat. "Toshkentliklar" qissasi. — T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 1983. — B. 102.
14. O'. Hoshimov. "Dunyoning ishlari" romanidan. — T.: Sharq, 2001. — B. 67.
15. S. Ahmad. "Qorli tong" she'ri. — T.: G'. G'ulom NMIU, 1997. — B. 23.

